

OSMANLI'DA İNGİLİZ ESİRLER (BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI)

Prof. Dr. Cengiz ATLI

“Harp esiri, tutsak, köle, kul” karşılığında kullanılan esir, “esr” kökünden türemiş bir sıfattır. Kelimenin “mahpus” manasında kullanıldığı da görülmektedir. Esirlerle ilgili uluslararası düzenlemeler ancak 19’uncu yüzyılda mümkün olabilmektedir. 1856 Paris Deklarasyonu ile savaş hukuku ile ilgili meseleler gündeme gelmiş, harp hasta ve yaralıları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Bu anlamda Cenevre’de 1864’te ve 1906’da savaşan ordulardaki yaralı ve hastaların durumlarının düzeltilmesi için uluslararası toplantılar yapılmış ve sözleşmeler imzalanmıştır. Esirler konusu ise uluslararası düzeyde ilk olarak 1874 Brüksel Deklarasyonu’nda doğrudan ele alınmış fakat bu bildirge onaylanmayarak yürürlüğe konulmamıştır. Bu bağlamda 1890 tarihinde Brüksel’de uluslararası bir konferans toplanarak esir ticaretini yasaklamayı amaçlayan kurallara imza atmışlardır. 1899 ve 1907 yıllarında da Lahey Sözleşmeleri kapsamında esirlerle ilgili çeşitli anlaşma ve sözleşmeler imzalanmıştır. Osmanlı Devleti esirlerle ilgili 1899 yılında ve 1907 yılında düzenlenen Lahey Konferanslarına temsilci göndermiştir. Osmanlı Hükümeti bu konferanslardan 1899 yılındaki sözleşmeyi hem imzalamış hem de onaylamıştır. 1907 sözleşmesini ise onaylamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı’nda 1916 yılı başlarında Türk tarafının elinde İtilaf Devletleri’ne ait 26.334 harp esiri vardı. Bunlardan 5.268’i Rus, 120’si Fransız, 2.000’i Rumen, 8.537’si Hintli ve 10.409’u İngiliz idi. Savaşın sonlarında Osmanlı Devleti 200.000 esir vermekle birlikte 25.000 civarında esir asker ele geçirmişti. Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında Osmanlı Devleti, İngiltere’den 23.500 askeri esir almıştı. Esirlerin işlemleri Osmanlı Üsera Talimatnamesi doğrultusunda yapıldı. Savaşın ülkelerde bulunan üsera komisyonları, her esire ait isim, künye ve esirlerin tutulduğu yere ait bilgileri listeler halinde tutmaktaydı. Savaşın ilerleyen yıllarında alınan esir sayısında artış olunca üsera şubeleri kurulmuştur. Esir alınan bu askerlerin bir kısmı, daha kamplara gönderilmeden evvel

cephelerde yapılan ilk tedavilerinin ardından tekrar savaşamayacakları düşüncesiyle memleketlerine iade edilmişlerdi. İadeleri yapılanlar haricindekiler ise Anadolu’nun iç kısımlarına doğru sevk edilmişlerdi. Anadolu sınırları içerisinde 38 ve dışarısında 7 tane olmak üzere toplamda 45 bölgede İngiliz askerleri için esir kampları oluşturulmuştu. Önemli esir kamplarından Dersaadet’te İngiliz General Townshend ve emir erleri, Bursa’da İngiliz general ve zabitan yer almaktaydı Ayrıca Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Yozgat, Kastamonu, Konya kamplarında İngiliz esirler çoğunlukta idi.

Esirlerin bulunduğu kamplar Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından düzenli olarak denetlenmekteydi. Esir kamplarının Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından denetlenme yetkisi Harbiye Nezaretinden alınmıştı. Bu yetkiyle dört yıl boyunca iki yabancı heyetin yanı sıra Hilal-i Ahmer Cemiyeti heyetleri de kampları ziyaret edip denetleyebilmişlerdi. Denetleme heyetleri Aralık 1915’ten itibaren Anadolu’da harp esirlerinin tutulduğu birçok kampı ziyaret etmiş, kamplarda aksayan noktaları tespit etmiştir. Bu çerçevede heyetlerce iyileştirici tedbirler alınması ve harp esirlerine ve sivil tutuklulara daha iyi davranılması için ilgili merciler nezdinde girişimlerde bulunulmuştu. Heyetler yaptıkları incelemeler sonucu birçok suiistimal ve usulsüzlükler tespit etmişler, tespit ettikleri usulsüzlükleri ilgililere bildirmişlerdir. Kamplarda belli bir düzenin bulunduğu para ve koli dağıtımlarının belirlenen bir sisteme göre yapıldığı da tespitler arasında yer almıştır. Karşılıklı ilkeleri çerçevesinde tarafsız ülkelerin denetleme heyetleri de verilen izinler üzerine Osmanlı esir kamplarını gezmişler, denetleme heyeti temsilcileri Bursa, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Konya, Kırşehir, Yozgat, Kastamonu, Bor, Kayseri, Ankara, Beledik, Halep, Nusaybin esir kamplarını ziyaret etmişler ve denetledikleri kamplarda hayata geçirilecek ıslah çalışmaları hususunda Harbiye Nezaretinin dikkatini çekmişlerdi.

Arşivler ve eldeki kaynakların taranması sonucu ulaşılan bilgiler de net bir rakam verme noktasında yetersiz kalmaktadır. ATASE arşivinde toplam esir sayısı 133.839 olarak belirtilmektedir. İngiliz esirlerinin miktarına ilişkin ilk bilgi 14 Kasım 1915 tarihine aittir. Bu tarihte İngiliz esirlerinin sayısı 535 olarak ifade edilmektedir. İngiliz arşiv belgelerinde

ise tespit edilen rakam, 16.583'tür. Kut'ül-Amâre savaşında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den aldığı esir miktarı, ATASE arşivindeki belgelerde ortalama 13.000 kişi civarındadır. Buna mukabil, İngiliz kaynaklarında bu savaşa dair esir miktarı, 13.672 olarak kayıt altına alınmıştır. Çanakkale cephesindeki duruma bakılacak olursa The Times gazetesinde çıkan bir köşe yazısına göre İngilizlerin, ölen İngiliz askerleri haricindeki kaybı, 8.394 olarak ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalı'na saldırısıyla başlayıp İngiliz ileri harekâtı ile devam eden cephede Osmanlı Devleti tarafından alınan esir miktarları; Katya bölgesinde yaklaşık 500, I. Gazze Muharebelerinde yaklaşık 400, Kudüs'ün kuzeyinde Tellifül bölgesinde yapılan çatışmalarda, 300'den fazla olmak üzere toplam 1.200'idi.

Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin mücadele ettiği son cephe olan Hicaz-Asir-Yemen Cephesi'nde ise İngiliz esir miktarına dair bir kayıt bulunmamıştır. Her bir cephe için elde edilen rakamlar toplandığında ortaya çıkan İngiliz esirlerinin sayısı, 23.500 civarında olduğu anlaşılmaktadır.

İngilizlerin Osmanlı askerlerini dikenli tellerin ardında tuttuğu kampların aksine İngiliz esirler, şehir merkezlerinde otellerde ve evlerde kalmışlardır. İngilizler ise ağır yaralı Osmanlı esirlerine gıda yardımı ve yeterli sağlık tedavisi uygulamamışlardır. Bu bağlamda İngilizler tarafından esir edilen Seyr-i Sefain İdaresi vapurunun mürettebatına kötü muamelede buldukları için bu tutumları Amerika Sefareti aracılığıyla protesto edilmişti. Buna karşın Bursa ve Eskişehir gibi kamplarda bulunan İngiliz esirler, muhafazasız olarak şehir merkezinde rahatça dolaşabilirlerdi. Bunun yanı sıra dinî özgürlükler konusunda kısıtlama getirilmemiş, gereken kolaylıklar sağlanmıştı. Esirler, asayiş tedbirlerine uymak koşuluyla ve "din ve mezheplerine ait mabette hazır bulunmak da dâhil olmak üzere ayin-i mezheplerinin icrasında serbest-i ammeye mazhar" olmaktaydılar.

İngilizler ile esir değişimi konusunda ilk protokol, 17 Mart 1918 yılında yapıldı. Bern Mukavele-
namesi gereği Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında esirlerin değişimine dair görüşmelerde öncelikli olarak sayı ve niteliklere bakılmaksızın hasta esirlerin değişimlerinin gerçekleşmesi, bunun tespiti için ise her iki tarafta İngiliz ve Osmanlı doktorlarının görev alması, oluşturulacak listelere göre esir değişiminin

gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. İlk aşamada İngiltere'ye iade edilecek 1.000 kişinin konusu görüşüldü. Müzakereleri yürütmek üzere İngiliz Hükümeti tarafından Hariciye Nezareti Müsteşarlarından Lord Newton ve Harbiye Nezareti Üsera-yı Harbiye Dairesi Reisi General Belfield'den oluşan İngiliz heyeti üyeleri ile 21 maddelik protokol imzalandı. İngiltere İle TBMM arasında imzalanan 23 Ekim 1921 tarihli Esir Mübadelesi Antlaşması ile esirlerin karşılıklı olarak iade edilmesi amaçlanmıştı. İngilizlerin elinde çok esir olduğundan bunların gönderilmeleri uzun zaman almıştır. 1921 yılı sonuna kadar İngilizlere esir olan Türklerden 10.532 er ve 8.231 subay yurda dönmüştür.

İngilizlere esir düşenlerin dönüşü 1922 yılına kadar devam etmiştir. Toplam olarak İngiltere'den 112.583 esir dönmüştür. Thatmiyo'daki esirlerden bir kısmı 1918'de, bir kısmı 1921'de ve son kalan kafiler de 1922 yılı sonlarında yurda dönmüşlerdir. Dönüş için de Thatmiyo'dan Rangoon'a getirilen esirler, buradan gemilerle önce Hindistan'a götürülmüş, oradaki Türk esirlerinden bir kısmı alınarak Umman Denizi'ni geçip Kızıldeniz'e girilmiş, Kızıldeniz'den Süveyş Kanalı geçilerek Akdeniz ve oradan da İstanbul'a ulaşılmıştır.

İngiliz esirlerle ilgili belgelerden biri, dört İngiliz askerinin esir edilmesiyle ilgiliydi. Amerikan Büyükelçisi İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey ile yaptığı görüşmede bu konuyu dile getirmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı, Edward Grey'e 4 Ekim tarihinde bir mektup gönderdi. Bu mektup Midilli'de İngilizler tarafında tutuklanan yedi Türk vatandaşının tutuklanmasına nispeten İstanbul'da dört İngiliz vatandaşının tutuklanmasıyla ilişkiliydi. Bu mektup dört İngiliz vatandaşının ismiyle yazılmıştı. Bu kişiler 6 aydan fazla bir süredir tutuklu olduklarını belirtiyorlardı. Mektup 28 Kasım 1916 tarihinde Kırım Kilisesi'nde Rue Yazidji tarafından yazılmıştı. Percy Wills, Raymond Arnold, Antonia Buhagiar, ve Pierre Damado isimli dört İngiliz vatandaşı İstanbul'da gözaltına alınarak Müteferrika'da tutulmaktaydı. Bu kişiler Mayıs 1916 tarihinde tutuklanmışlardı. İngiliz yetkililere göre tutuklamalar Midilli'de İngilizler tarafından tutuklanan Türklere karşı İstanbul'da bulunan dört İngiliz vatandaşının misilleme olarak tutuklanmaları ile gerçekleştirilmişti. 5 Ekim tarihinde tutuklanan dört İngiliz'in birkaç gün içerisinde ser-

best bırakılacakları belirtilmişti. Yetkililere göre bu kişilerin bazılarının sağlık sorunları yaşadıkları ve kış süresince tutuklu buldukları mekanlarda soğuktan dolayı hastalanabilecekleri bu yüzden de en kısa sürede serbest bırakılmalarını istenmişti Ayrıca İngiliz yetkililer bu dönemde bu olayla ilgili olarak Osmanlı yönetimine baskı yapmamaları gerektiğini de dile getiriyorlardı. Bu sorunu çözmek amacıyla iki ülke yetkililerinden oluşan bir komisyon vasıtasıyla değiş tokuş yapılması kararlaştırılmıştı.

İngiliz esirlerle ilgili ikinci belge de Şubat 1916 yılında İstanbul'da bulunan Amerikan Büyükelçiliğinden Londra'da bulunan Amerikan Büyükelçiliğine gönderilmişti Akabinde Bu belge Amerikan Büyükelçiliğinden İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderilmişti. Belgede bulunan ilk listede Toros Dağları'nın yakınındaki Pozantı tren istasyonundan Afyonkarahisar ve Çankırı'ya gönderilen 318 kişilik isim listesi yer almaktaydı. Bu listede ayrıca yukarıda belirtilen iki ilin dışında Ankara ve İstanbul'da tutulan İngiliz esirlerin bilgileri de bulunmaktaydı. İkinci listede ise Türkiye'de ölen yedi İngiliz esirin bilgileri bulunmaktaydı. Üçüncü listede ise Pozantı ilçesine bağlı Belemelik mahallesinde bulunan kampta 344 İngiliz esirin bilgileri yer almaktaydı. Bu listeye ilaveten 11 kişinin de hastanede yattığı belirtiliyordu. Dördüncü listede ise Afyonkarahisar'da bulunan 72 İngiliz esirin isim bilgileri bulunmaktaydı.

İngiliz esirlerle belgelerden biri de yol yapım çalışmalarında görev alan İngiliz esirlerle ilgiliydi. İngiliz ve diğer ülke esirlerinin bir kısmı düzenli ve kontrollü olarak yol yapım ve inşaa çalışmalarında görev almaktaydılar. Bunlardan bazıları Pozantı tren yolu inşasında tercüman olarak görev yapıyordu. Diğerleri 24 kilometrelik bir mesafede Tashturmas ile Kushchola arasında tünel inşasında çalışmaktaydılar. Burası 10 numaralı tünel olarak isimlendirilmişti. 12 numaralı tünelde ise Çanakkale'de ele geçirilen 300 İngiliz, 600 Rus ve 25 Fransız esir çalışmaktaydı. Diğer 300 civarındaki İngiliz mahkûm da 11 nolu tünelde çalışıyordu. Burada yol boyunca 50 civarında grup yer almaktaydı. Tren yolu inşasında çalışan İngiliz esirlerin tamamı yaklaşık 1.000 civarında idi. Bu kişilerin birçoğu Çanakkale'de yakalanmışlardı. Burada ayrıca Mezopotamya'dan getirilen İngiliz esirler bulunmamaktaydı. Fakat İn-

giliz esirlerin bir bölümü Konya yolunda Pozantı yakınlarında çalışmaktaydı. Bu kişilerde Kut'ta yakalanmışlardı Tünelde çalışan erkek esirlere 8 ile 12 saatleri arasında çalışmalarının karşılığı olarak günlük para ödenmekteydi.

İngiliz Hükümeti Anadolu'da bulunan kamplarda esirlerinin durumunu öğrenmek amacıyla İstanbul'da bulunan Hollandalı Lejyonerler ya da Amerikan üyeleri tarafından kampların denetlenmesini istemişti. Ayrıca İngiliz esirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için İsviçre Hükümeti aracılığıyla bazı yardımların gönderilmesini kararlaştırmıştı. 1917 yılında Mrs. Webber, Mrs. King, Mrs. Barlow isimli 3 kadın İngiliz vatandaşı Mersin'de tutuklu bulunmaktaydılar. İngiliz Hükümeti bu tutukluların her birine 500 lira değerinde ihtiyaçlarına göre yardım paketleri göndermek istemişlerdi. Bu gönderilecek paketler İsviçre Hükümeti aracılığıyla gönderilecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren esirlerin değiş tokuş edilmesiyle ilgili çalışmalarda yürütülmekteydi. Yapılan çalışmalar 1915 tarihinde başladı. 1915 yılının Kasım ayında eşit sayıda mahkûmun değiş tokuş edilmesi hakkında bir öneri sunuldu. Bu öneri Lord Newton ve General Belfield tarafından sunulmuştu. Osmanlı Hükümeti, prensip olarak bu öneriyi kabul etti. Fakat genel anlamda bir değiş tokuş için taahhüt vermeyeceğini açıkladı. Bu olayda Amerikan Büyükelçiliği de İngiliz Hükümetine kesin bir anlaşma oluncaya kadar Osmanlı Hükümetine baskı uygulamamasını tavsiye etti. Bu tasarı yürütülen çalışmalara rağmen kabul edilmedi.

1916 yılında da bu meseleyle ilgili olarak İsviçre üzerinden ikinci bir öneri sunuldu. Bu öneri de sorunu çözmek için yeterli olmamıştı. Öneride İngiliz Hükümeti, Mısır'dan Hindistan dahil İngilizlerin bulunduğu Ön Asya limanlarında bulunan Türk esirlerin gönderilmesini teklif etti. Bu öneriye Osmanlı Hükümeti esirlerin gönderilmesi için tarafsız ülke gemileriyle ya da sağlık amacıyla görev yapan gemilerle gönderilmesi şartını koydu. İngiliz Hükümeti kendi esirlerinin de bu yolculuk sırasında ölebileceklerini ve bu önerilen gemilerin küçük boyutta olduğundan yeterli güvenlikte taşınmayacağından öneriye sıcak bakmıyordu. 1917 yılının Ocak ayında yeni bir öneri sunuldu. 100 hasta mahkûmun karşı-

lıklı olarak değiş tokuş edilmesi istendi. Bu sayı artırılarak 600'e çıkarıldı. Bir diğer öneri de Sina Yarımadası'nda yakalanan esirlerle İzmir ve Midilli'de bulunan esirlerin değiş tokuş edilmesiyle ilgiliydi. Bu öneri de kabul edilmedi.

İngiliz Hükümeti süren bu müzakerelerden sonra Türk Hükümetinin şartsız biçimde salıverilmesini istedikleri Eyyüb Sabri konusuna odaklanmışlardı. İngiliz Hükümeti bu teklifi saygısız ve küstahça olarak değerlendirmişti. İngiliz Hükümetine göre eğer bu teklif hızlı biçimde kabul edilmezse Anadolu'da bulunan tüm İngiliz sivil vatandaşları tutuklanabilirdi. İngiliz hükümeti bu teklifi tehdit olarak gördüğü için reddetti. Fakat İngiliz hükümeti, Eyyüb Sabri dahil savaş esirleriyle ilgili değiş tokuş konusunu Türk temsilcileriyle görüşmeyi kabul etti. Osmanlı Hükümeti ise bu döneme kadar konferans teklifini kabul etmemişti. İngiliz Hükümeti de bu öneriyi Hollanda aracılığıyla öğrenmişti. İngiliz Hükümeti, bu öneriyi "çok şey ifade edebilir veya hiçbir şey ifade etmeyebilir" biçiminde değerlendirmişti.

Esir değiş tokuşuyla ilgili İngiliz Yüzbaşı H.G.Brodise, Lt.Ge. Crosby Flynn 103. Mahratta L.I Yüzbaşı, N.Reeks 1/4 Hampshire Regt, Lt W.H. Treloar R.F.C ile G. Bently Dacre'nin değiş tokuş edilmişlerdi. Bu kişiler Afyon'da bulunan kamptan alınarak İstanbul'a gönderilmişlerdi. İngiliz subaylar İstanbul'a İngilizlerin elinde tutulan beş Türk subayına misilleme olarak gönderilmişlerdi. Türk subaylar; Yüzbaşı Hasan, Yüzbaşı Ahmed Fehmi, Yüzbaşı Abdul Vahap, Yarıbay Mehmet Fehmi ve emir subayı Mehmed Mahir'di. Bu kişiler de Hindistan'dan Mısır'a gönderilmişlerdi Karşılıklı değiş tokuş ise Kahire'de yapılacaktı.

Kaynakça

- AIR1 /892/204/5/697
BOA, HR. MKT.93/62
CO537/1123
FO.383/389
FO383/241
FO383/338,
FO383/531
FO383/342
F0383/101
Kızılay Arşivi, 821/53
WO95/4945
Balcıoğlu, Mustafa. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C.IV, K.II, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.
Çapa, Mesut. Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti, 1914-1925 Ankara: Türk Kızılay Derneği, 2010.
Çapa, Mesut. Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki İtilaf Devletleri Esirleri, C.II, S.66, İstanbul: Toplumsal Tarih Dergisi, 1999.
Görgülü, İsmet. On Yıllık Harbin Kadrosu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
Karabulut, Umut. Osmanlı Devletinde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar, S.45, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Kayseri, 2019.
Kızılay Arşiv Belgelerinde Savaş Esirleri, İstanbul: Türk Kızılay Derneği, 2018.
Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, C.II, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013.
Özçelik, Mücahit. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
Özdağ, Abdullah. Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması, Brüksel Konferansı (1890), Bölgesel Araştırmalar Dergisi, Mayıs 2018, 2 (1)
Sami, Şemseddin. Kamus-ı Türki, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
Şimşir, Bilal. Malta Sürgünleri, İstanbul: Bilge Yayınevi, 1985.
Taşkiran, Cemalettin. Ana Ben Ölmedim, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
V.F Townshend, Charles. Irak Seferi ve Esaret, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Atıf

Atlı, Cengiz. “Osmanlı'da İngiliz Esirler (Birinci Dünya Savaşı)”, Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi, Ed. Murat Karataş, İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını (ISBN: 978-605-80897-7-8), 2022.

Cengiz Atlı, “Osmanlı'da İngiliz Esirler (Birinci Dünya Savaşı)”, Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi, Ed. Murat Karataş, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını (ISBN: 978-605-80897-7-8), İstanbul 2022.